
Interpretacje

Faszizm, infrastruktury i prawicowa rewolucja – późny kapitalizm w tekstach Pasoliniego

Mikołaj Piotr Bojnarowicz

TEKSTY DRUGIE 2022, NR 3, S. 302–319

DOI: 10.18318/td.2022.3.17 | ORCID: 0000-0002-6928-1192

[...] nastanie każdej terazniejszości, która w obrazie tego, co przeszłe, nie rozpozna się jako terazniejszość w nim zapowiedziana, grozi jego bezpowrotnym zniknięciem.

Walter Benjamin¹

W niniejszym artykule chciałbym ukazać mało oczywiste rezerwuar inspiracji w rozważaniach nad późnym kapitalizmem, który – jak uważam – może się przyczynić do wyjątkowego spojrzenia na późną nowoczesność. Mam na myśli pisane w latach 60. i 70. ubiegłego wieku eseje Piera Paola Pasoliniego. Choć ich forma jest nieco chaotyczna, a kontekst teoretyczny i inspiracje raczej przemilczane, to refleksje Pasoliniego nabierają bardziej zdyscyplinowanego kształtu w momencie zestawienia ich z innymi, w większym stopniu uporządkowanymi próbami interpretacji późnego kapitalizmu.

Mikołaj Piotr Bojnarowicz, mgr, doktorant w Szkole Doktorskiej Nauk Społecznych na UW. Absolwent filozofii na UW, a także na RUB w Niemczech. Obecnie przygotowuje pracę doktorską na temat adaptacji myśli Piera Paola Pasoliniego w analizie późnego kapitalizmu.

1 W. Benjamin *O pojęciu historii*, w: *Konstelacje. Wybór tekstów*, przeł. A. Lipszyc, Wydawnictwo UJ, Kraków 2012, s. 312.

Późny kapitalizm należy ujmować nie tylko jako sposób organizacji ekonomicznej reprodukcji, ale jako rzeczywistość historyczną. Pociąga to za sobą potrzebę zaangażowania najróżniejszych narzędzi interpretacyjnych, należących zarówno do humanistyki, jak i nauk społecznych. Pojęcie późnego kapitalizmu powstało jeszcze w pierwszej połowie XX wieku i w dużej mierze było związane z rozwojem technologii komunikacyjnej. Do jego sformułowania przyczyniła się również reterytorializacja kapitalizmu – jego przenikanie w coraz więcej sfer ludzkiego życia. Późny kapitalizm jest zarazem systemem społecznym, kulturowym i politycznym. Jest wielką hybrydą, opanowującą nie tylko świadomość, lecz także rejestr nieświadomości.

Eseistyka Pasoliniego stanowi śmiałą i odkrywczą próbę zdiagnozowania społeczeństwa stojącego w obliczu wielkiej zmiany, którą włoski autor ogniskował wokół nadejścia Nowej Władzy. Tak bowiem nazywał on reżim wywodzący się z realiów późnego kapitalizmu. Porządek ten utożsamiał ze szczególną ekonomią popędów, funkcjonującą w obrębie społeczeństwa konsumpcyjnego.

Opis tej transformacji stał się dla Pasoliniego przyczynkiem do analizy jej wpływu na struktury władzy. Przemiany te wynikały z kontekstu historycznego, który w wypadku Włoch był związany z przejściem od modelu faszystowskiego do państwa funkcjonującego w realiach globalnego kapitalizmu. Powojenne odtwarzanie gospodarek państw zachodnich, stymulowane między innymi przez plan Marshalla², przyczyniło się do dużego wzrostu ekonomicznego. Włochy w pierwszych dwóch dekadach po II wojnie światowej były jednym z trzech najszybciej rozwijających się krajów na świecie, razem z Niemcami i Japonią³. W wymiarze kulturowym i społecznym wytworzyło to przestrzeń antagonizmu między wciąż istniejącymi formami typowymi dla przednowoczesności a tymi należącymi do późnego kapitalizmu.

W artykule przedstawiam zarys stosowanych przez Pasoliniego strategii interpretacyjnych wobec ówczesnej reorganizacji hegemonii, rozumianej jako walka o dominację w dyskursie⁴. Głównego wyznacznika Nowej Władzy Paso-

2 Szerzej na ten temat: G. Bossuat *The Marshall Plan: History and Legacy*, w: *The Marshall Plan: Lessons Learned for the 21st Century*, OECD Publishing, Paris 2008, s. 13-29.

3 F. Spotts, T. Wieser *Italy: A Difficult Democracy – A Survey of Italian Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 194-198.

4 E. Laclau, C. Mouffe *Hegemonia i socjalistyczna strategia. Przyczynek do projektu radykalnej polityki demokratycznej*, przeł. S. Królak, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław 2007, s. 9.

lini doszukiwał się w jej totalizującej mocy – niespotykanym dotąd potencjale do przeobrażenia wszelkich obszarów ludzkiego życia. W szczególności tych, które dotąd całkowicie lub częściowo utrzymywały się poza oddziaływaniem kapitalistycznej logiki. Głównymi figurami jego ujęcia późnego kapitalizmu są infrastruktury, ideologia, prawicowa rewolucja i powojenny faszyzm.

Jego wyobrażenia socjologiczna ujawnia się w interpretacjach osiągnięć społeczeństwa liberalnego. W tekstach włoskiego pisarza tracą one pozornie emancypacyjny charakter, ujawniają się jako nowe narzędzia instrumentalizacji człowieka i utrwalania stratyfikacji społecznej. Pod tym względem jego refleksje są bliskie hermeneutyce podejrzeń, a także koncepcji biowładzy i psychoanalizie⁵.

Jednym z istotnych aspektów twórczości Pasoliniego jest poetyczność. Ożywia jego refleksję oraz uniemożliwia przeistoczenie się analizy w przymusową unifikację i represję rozumu względem poznawanych form. Pozwala uniknąć przedmiotowi jego refleksji „heglowskiej furii zanikania”⁶. Pasolini potrafi przyjrzeć się pozornie najmniej znaczącym zjawiskom, aby stać się ich eksponentem, pozwala im wyrazić się w sposób nasycony ich własnym życiem. Zarazem ukazuje ich umocowanie w relacjach społecznych, co wynika z jego krytycznego zaangażowania. W artykule o świtlikach, w którym Pasolini malejącą populację tych owadów ukazuje jako symbol przejścia Włoch w nową fazę kapitalizmu, pisze tak:

Ale, naturalnie, żeby zrozumieć przemiany zachodzące w ludziach, trzeba ich kochać. Ja, niestety, tych włoskich ludzi kochałem: zarówno poza schematami władzy (a wręcz w rozpaczliwej wobec nich opozycji), jak i poza schematami populistycznymi i humanitarnymi. Chodziło o miłość rzeczywistą, zakorzenioną w moim sposobie bycia. Widziałem zatem „własnymi zmysłami” narzucone zachowanie władzy konsumpcyjnej, które przetwarzało i deformowało świadomość narodu włoskiego, doprowadzając aż do nieodwracalnej degradacji. Coś, co nie wydarzyło się za faszyzmu faszystowskiego, w okresie kiedy zachowanie było całkowicie oderwane od świadomości.⁷

5 V. Brisolin *Power and Subjectivity in the Late Work of Roland Barthes and Pier Paolo Pasolini*, Peter Lang, Bern 2011.

6 T. Adorno *Dialektyka negatywna*, przeł. K. Krzemieniowa, PWN, Warszawa 1986, s. 192-193.

7 P.P. Pasolini *Po ludobójstwie*, przeł. A. Miętrak, I. Napiórkowska, M. Salwa, Kronos, Warszawa 2012, s. 259-260.

Infrastruktury późnego kapitalizmu

Zgadzam się: człowiek jest zwierzęciem przede wszystkim twórczym, powołanym do świadomego dążenia do celu i uprawiania sztuki inżynierskiej, to znaczy, że ma stale i nieprzerwanie torować sobie drogę dokądkolwiek.

Fiodor Dostojewski⁸

Infrastruktury w ujęciu Pasoliniego to techniczne środki reprodukcji ekonomicznej doby późnego kapitalizmu. Są przez niego rozumiane jako materialny agens, ściśle związany z rozwojem technologii komunikacyjnej. Istotne jest ich oddziaływanie na kształt społeczeństwa i jego kultury.

Pod tym względem można dostrzec zbieżność z innymi próbami uchwycenia nowej fazy kapitalizmu. Zdaniem Ernesta Mandela światowy system ekonomiczny zaczął wytwarzać podstawy swojego późnego stadium już pod koniec II wojny światowej⁹. Miało to związek z zawrotnym rozwojem technologicznym, który po zakończeniu konfliktu zbrojnego rozprzestrzenił się ze sfery militarnej i stał się częścią codziennego życia. W czasie wojny wynaleziono między innymi radar, a także zaczęto korzystać z komputerów połączonych w sieć. Służyły one do obliczeń pomocnych w manewrowaniu wojskami, przyczyniły się też do realizacji Projektu Manhattan¹⁰. Technologia komunikacyjna również została wówczas mocno udoskonalona. Kwestia jej kulturotwórczego wpływu została poruszona w dziele *Grammophon Film Typewriter* Friedricha Kittlera, w którym niemiecki autor zawarł niezwykle pesymistyczny obraz pogłębiającej się alienacji człowieka za sprawą nowych technologii¹¹. Bardziej optymistyczną, a przy tym mniej korespondującą z Pasolinim wizję relacji między człowieczeństwem a rozwojem materialnym można znaleźć w tekstach Marshalla McLuhana, miewającego tendencję do przesadnego utożsamiania ekspansji technologicznej z rozwojem „duchowości” społeczeństwa¹².

Zasięg wymiany towarowej, powiększony za sprawą skoku technologicznego, przeobraził również sposób, w jaki reprodukcja ekonomiczna wpływa

8 F. Dostojewski *Notatki z podziemia*, przeł. G. Karski, Puls, Londyn 1992, s. 30.

9 E. Mandel *Late Capitalism*, NLB, London 1975.

10 Szerzej na ten temat: <http://sites.harvard.edu/~chsi/markone/function.html> (24.10.2020).

11 F. Kittler *Grammophon Film Typewriter*, Brinkmann & Bose, Berlin 1986.

12 M. McLuhan *Zrozumieć media: przedłużenie człowieka*, przeł. N. Szczucka, WNT, Warszawa 2004.

na inne obszary ludzkiego życia. Infrastruktury późnego kapitalizmu drastycznie zwiększyły przepustowość sensów, symboli i innych środków wpływających na formowanie się zbiorowych wyobrażeń, a także kształtowanie się wzorów kulturowych.

Z wyrażenia Karola Marksa: „wszystko, co stałe, rozplywa się w powietrzu” Marshall Berman uczynił emblematyczną figurę swojej interpretacji *Manifestu komunistycznego*¹³. Jego ujęcie doświadczenia nowoczesności jest doskonałym opisem nieograniczonego potencjału kapitalizmu do przeobrażania świata. W materialistycznej wykładni Bermiana rolę praprzyczyny nowoczesności – jej *arché* – odgrywa rozwój kapitału. Siła, która podobnie jak ogień w formule Heraklita obraca wszystko w zgliszcza, by powoływać do życia to, co nowe. Zgodnie z logiką nowoczesności – także bardziej wydajne i dynamiczne.

Tym, co odróżnia Pasoliniego od piewców nowoczesności i czyni z niego myśliciela opisującego epokę odmienną od nowoczesności, jest jednoznaczny pesymizm włoskiego autora. Marks obserwował bowiem „świat bezustannej zmiany, wiecznej niepewności i wiecznego ruchu”, był to świat realizujący idee nowoczesności, a więc dążący do rzeczywistego postępu i osiągający go najwyższym kosztem. Czym zatem wyróżnia się ujęcie włoskiego reżysera i poety? W przeciwieństwie do Marksa Pasolini staje nie tylko po stronie ofiar, lecz także po stronie przemijającego świata. Jest apologetą Filemona i Baucis¹⁴ we włoskim wydaniu faustowskiej tragedii (po)nowoczesności. Dostrzega koniec przednowoczesnego uniwersum, które samo w sobie nie zdoła stawić czoła pochodowi rozwoju i zmuszone jest porzucić dotychczasowy styl życia.

Co decyduje o tym, że mamy do czynienia z dyskursem ponowoczesności? I jeśli tak, to jaką rolę odgrywają w nim akcentowane przez Pasoliniego infrastruktury? Jednym z symptomów decydujących o epokowej odmienności późnego kapitalizmu jest zmiana w sposobie wytwarzania podmiotowości. W czasach Marksa proces modernizacji przeobrażał człowieka przednowoczesnego – żyjącego dotąd w ramach tradycyjnej wspólnoty (*Gemeinschaft*) – w miejskiego proletariusza. Późny kapitalizm korzysta ze specyficznego dla siebie zasobu form podmiotowości. Nie czyni z człowieka najemnego robotnika, pracującego tylko po to, by przeżyć.

13 M. Berman, „Wszystko, co stałe, rozplywa się w powietrzu”. *Rzecz o doświadczeniu nowoczesności*, przeł. M. Szuster, Universitas, Kraków 2006, s. 113-170.

14 Bohaterowie *Fausta* Johanna Wolfganga von Goethego. W interpretacji tragedii zawartej we „Wszystko, co stałe, rozplywa się w powietrzu” Bermiana ukazane są jako symbol przednowoczesnego porządku, skazanego na zagładę pod naporem rozwoju kapitalistycznego.

Późna faza kapitalizmu przejawia się w innej figurze, dotychczas nieobecnej w takiej skali. Polega ona na byciu konsumentem. Wyraża szczególną przemianę funkcji podmiotu. Nie pracuje już po to, by przeżyć, lecz żyje po to, by pracować i być konsumentem. Nie jest to świat przedstawiony przez Emila Zolę, w którym XIX-wieczne centrum handlowe „Wszystko dla pań” jest przestrzenią zarezerwowaną dla zamożnego mieszczaństwa¹⁵. Masowa konsumpcja dla wszystkich jest jednym z kluczowych wyróżników późnego kapitalizmu. Jest także przyczyną tego, co Pasolini nazywa przymusową akulturacją – przeistoczenia robotników i chłopów w drobnomieszczaństwo.

Pasolini pomija pozytywne aspekty transformacji, która niewątpliwie dawała ogromnej rzeszy ludzi szansę na poprawienie warunków swojego życia. *Il miracolo economico* w ciągu dwóch dekad po II wojnie światowej przeistoczył Włochy z peryferyjnego państwa opartego głównie na gospodarce agrarnej w przemysłową potęgę na skalę globalną. Na pierwszy rzut oka wizja Pasoliniego przypomina krytykę konserwatystów, przepełnionych wstrętem do swojej współczesności, takich jak Allan Bloom¹⁶. Mimo to wykracza poza perspektywę krytyków atakujących świat, który przestał podlegać „starym dobrym zasadom”. Pasolini nie przeciwstawia się rozproszeniu wartości i zasad, nie wydaje się wrogiem rzucania włoskiego społeczeństwa w transformacyjny wir. Gdyby rzeczywiście przeciwstawiał się jakiegokolwiek formie progresu historycznego, jego pisanie o dychotomii pozytywnego postępu i negatywnego rozwoju byłoby pozbawione sensu. Jak zauważymy później, Pasolini zdecydowanie opowiada się za jedną z możliwości. Wzięcie w nawias potencjalnych korzyści transformacji społeczeństwa wydaje się raczej częścią szerszej strategii krytycznej. Ma ona na celu ukazanie rekonstrukcji starej przemocy, hierarchii porządku klasowego i opresji, ubieranej w dumne szaty „postępu” i dziejącej się w atmosferze wyzwolenia od skostniałych zasad i obyczajów. Pasolini stara się nas przekonać, że oderwanie od solidnego zakorzenienia w świecie, zamienionego na konsumpcjonizm, jest wymianą, która w istocie nie przynosi korzyści. Jest to raczej zamienianie jednej formy zniewolenia na drugą. Sztywność *Gemeinschaft* zostaje zamieniona w bezkształtną płynność form ponowoczesnych. Elastyczność jest warunkiem koniecznym, by istnieć w świecie sezonowo zmieniających się modeli

15 E. Zola *Wszystko dla pań*, przeł. Z. Matusiewicz, PIW, Warszawa 1971.

16 A. Bloom *Umysł zamknięty. O tym, jak amerykańskie szkolnictwo wyższe zawiodło demokrację i zubożyło dusze dzisiejszych studentów*, przeł. T. Bieroń, Zysk i S-ka, Poznań 2012.

konsumpcji, rzeczywistości podlegającej nieustannej zmianie uwarunkowanej przymusem nieustannej cyrkulacji kapitału.

Temat inkorporacji kultury przez totalizującą siłę kapitalizmu przejawia się w większości ujęć późnej nowoczesności. Nie jest to przypadek opisywany w *Manifestie* Marksa i Engelsa, tam bowiem reprodukcja ekonomiczna stwarza względnie neutralne podstawy zaistnienia literatury światowej. Mamy tu raczej do czynienia ze sprzęgnięciem obydwóch sfer, a nie tylko z pogłębieniem towarowego charakteru kultury. Działanie późnego kapitalizmu jest naruszeniem dotychczasowej – przynajmniej częściowej – autonomii „sfery ducha”. Opis tego procesu można znaleźć w *Postmodernizmie, czyli logice kulturowej późnego kapitalizmu* Fredrica Jamesona:

W kulturze ponowoczesnej „kultura” stała się zatem produktem istniejącym na swoich własnych prawach; rynek stał się substytutem samego siebie i takim samym towarem jak każdy składający się nań przedmiot – podczas gdy modernizm to konsumpcja czystego utowarowienia jako procesu.¹⁷

Pesymistyczna narracja Pasoliniego wynika z zauważenia przez niego tendencji do reprodukcji dawnej stratyfikacji. Późny kapitalizm nie dąży zatem do sprawiedliwszej i bardziej „horyzontalnej” organizacji społeczeństwa. Działa raczej na gruncie starych konfliktów klasowych i umacnia stojące za nimi podziały. Pasolini nie wpisywał w logikę kapitalistycznego rozwoju historycznej tendencji do rozwiązania antagonizmów klasowych. Właśnie ta selektywność „emancypacji” decyduje o tym, że włoski autor nie zgadza się na przyznanie jej statusu postępu. Dostrzega w niej jedynie bezrefleksyjne przyjmowanie technokratycznych strategii, polegających na uznaniu rozwoju kapitalistycznych infrastrukturalnych za cel sam w sobie. Skutkiem tego „emancypacja” funkcjonuje w sposób wybiórczy względem swojego potencjalnego podmiotu. Tym samym operuje na poziomie wyznaczonym przez struktury dawnych podziałów klasowych, w których dominującą pozycję zajmuje mieszczaństwo.

Nowe reguły rozszerzają także przestrzeń walki politycznej. Jest to zauważalne w eseju *Mowa włosów*, dotyczącym symbolicznego wymiaru długich włosów. Pasolini pisze, że utraciły one dotychczasowy buntowniczy

17 F. Jameson *Postmodernizm, czyli logika kulturowa późnego kapitalizmu*, przeł. M. Płaza, Wydawnictwo UJ, Kraków 2011, s. XI.

charakter. Stały się zamiast tego czysto symbolicznym przejawem stylu życia, bezwiedną artykulacją nowej epoki kapitalizmu – człowieka jako manekina przystrajanego w schematy sprzyjające wskaźnikom ekonomicznym. W takim układzie jakakolwiek opozycja przestaje być możliwa ze względu na skuteczne mechanizmy neutralizacji wszelkich strategii oporu.

Podobne opisy nieskończonego potencjału późnego kapitalizmu do opanowywania przez kapitalizm kultury pojawiają się w *Człowieku jednowymiarowym* Herberta Marcusego¹⁸. Późniejsze rozwinięcie tego tematu znajduje się w przytaczanym wcześniej dziele Jamesona. Książka amerykańskiego literaturoznawcy tworzy obraz w wysokim stopniu koherentny względem optyki Pasoliniego, tyle że obejmuje szersze spektrum. Dotyczy to zarówno analizy historycznej, jak też bardziej szczegółowego i zdyscyplinowanego interpretowania poszczególnych emanacji późnej nowoczesności¹⁹.

Również Passolini stosuje przyglądanie się szczegółowi jako element holi-stycznej strategii badawczej. Przykładem tego są używane przez niego narzędzia semiologiczne, które starał się dopasować do szerszego zakresu zjawisk. Miały one służyć nie tylko analizie filmowego obrazu, lecz także badaniu całej konstelacji późnokapitalistycznego życia, np. przestrzeni wielkomiejskiej²⁰. Metoda ta zasadza się na stałym odnoszeniu do kwestii infrastruktur będących motorem zachodzących przemian. Zarówno napędzającym cały układ, jak i pełniącym go swoim duchem lub, jak opisywał to Mark Fisher, potworem przypominającym „coś” z filmu Johna Carpentera:

To system, którym nie zawiaduje już żadne transcendentne Prawo; przeciwnie, unieważnia on wszystkie kody tylko po to, by zainstalować je ponownie *ad hoc*. Granice kapitalizmu nie są ustalone dekretem, lecz definiowanie (i predefiniowane) pragmatycznie i prowizorycznie.²¹

Współcześnie możemy dojrzeć pogłębiające się zatracanie człowieka w maczynie rozwoju za sprawą inwigilującej roli Internetu. Nasze działania w sieci są śledzone przez zaawansowane algorytmy firm gromadzących dane na nasz

18 H. Marcuse *Człowiek jednowymiarowy*, przekład zbiorowy, PWN, Warszawa 1991.

19 Szerzej na ten temat: F. Jameson *Postmodernizm, czyli logika kulturowa późnego kapitalizmu, passim*.

20 Szerzej na ten temat: P.P. Pasolini *Po ludobójstwie*, s. 97-134.

21 M. Fisher *Realizm kapitalistyczny*, przeł. A. Karalus, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2020, s. 15.

temat. Ma to na celu precyzyjne profilowanie, umożliwiające dopasowywanie skutecznych i zindywidualizowanych reklam, ale otwiera także możliwości manipulacji i perswazji, co uwidoczniło się między innymi w aferach związanych z firmą Cambridge Analytica i jej udziałem w wyborach prezydenckich w USA w 2016 roku. Internetowe infrastruktury zostały przez wielkich monopolistów zorganizowane w sposób przeczący emancypacyjnemu potencjałowi tego medium. Uczynienie z nas wirtualnych proletariuszy, powiększających kapitał każdym swoim kliknięciem, prowadzi do zaprzepaszczenia wielkich możliwości Internetu w tworzeniu lepszego świata²².

Ideologia

Wszystko, co stanowe i znieruchomiałe, znika, wszelkie świętości zostają sprofanowane i ludzie są nareszcie zmuszeni patrzeć trzeźwym okiem na swe stanowisko życiowe, na swoje wzajemne stosunki.

Karol Marks²³

Jak starałem się wykazać, osnową tekstów Pasoliniego jest stale pojawiający się w nich motyw infrastruktur. Dla Pasoliniego są one główną dominantą w układzie wytwarzającym porządek społeczny, a więc kluczem do zrozumienia przemian zachodzących w dobie późnego kapitalizmu. Przywołanie najważniejszej koncepcji ideologii lat 60. ubiegłego wieku pozwoli wyostrzyć obraz wyłaniający się z lektury tekstów włoskiego autora. Pasolini skupia się raczej na skutkach oddziaływania ideologii na społeczeństwo niż na analizie jej mechanizmów.

Teoria, w szczególności ta ukształtowana pod wpływem Lacana, ma tendencję do utożsamiania ideologii z ontologią bytu społecznego. Ideologia nie jest w niej traktowana jako naddatek, coś nadbudowanego nad rzeczywistością materialną. Jest raczej jedną z jego determinant, która w równym stopniu jak sfera materialna przyczynia się do jego kształtowania. Koncepcja Pasoliniego jest zdecydowanie bliższa takim ujęciom niż ortodoksyjnej wykładni teorii marksowskiej. Ta uznaje ideologię za narzędzie kontroli duchowego wymiaru społecznego procesu produkcji. Propozycja Pasoliniego wydaje

22 S. Zuboff *Wiek kapitalizmu inwigilacji. Walka o przyszłość ludzkości na nowej granicy władzy*, przeł. A. Unterschuetz, Zysk i S-ka, Poznań 2019.

23 F. Engels, K. Marks *Manifest Partii Komunistycznej*: <https://www.marxists.org/polski/marx-engels/1848/manifest.htm> (4.08.2022).

się bliska ujęciu ideologii autorstwa Louisa Althussera, co uwidacznia się w nacisku na podmiototwórczy aspekt ideologii. Proces ten w terminologii francuskiego filozofa kryje się za pojęciem interpelacji. W podporządkowywaniu jednostek stylom życia typowym dla późnego kapitalizmu Pasolini dostrzega aspekt powodujący największą dezintegrację kultur niedotkniętych wcześniej bezpośrednio przez działanie kapitalizmu. Mowa tu między innymi o fruliańskich chłopach czy ludziach zamieszkujących Borgatę – biedne rzymskie przedmieścia, ukazane przez Pasoliniego w książce *Ulicznicy*²⁴ oraz w filmie *Włóczykij*²⁵.

Zajmijmy się przez chwilę teorią ideologii. Jak pisze wspomniany wcześniej Althusser, „[i]deologia jest więc kwestią przeżywanego stosunku ludzi do ich świata”²⁶ – jest urojonym stosunkiem jednostki do własnego usytuowania. Urojonym, ponieważ ukrywa za sobą rzeczywiste relacje społeczne, w praktyce polegające na przemocy kulturowej i wyzysku. Wyobrażenia należą do tego, co potocznie określa się mianem świadomości, choć wbrew tej sugestii nie mają ze świadomością wiele wspólnego. Przeciwnie, ideologia jest głęboko związana z nieświadomym i właśnie w taki sposób narzuca się ludziom. Ideologia jest stosunkiem do świata, który wyraża pragnienie względem niego (to pragnienie jest z kolei uformowane według własnego „światopoglądu”, np. reakcyjnego bądź rewolucyjnego). Nie jest opisem rzeczywistości, lecz nadbudowanym nad nią fantazmatem. Podsumowując, sposób odnoszenia się do świata wynika nie tylko z przestrzenno-czasowych uwarunkowań podmiotu, lecz także z tego, co omija sferę werbalizowalnego i komunikowalnego, czyli sferę nieświadomości. Ideologia stanowi więc ukrytą motywację działania i myślenia.

W tekstach Pasoliniego istotna jest teza o materialności ideologii. Chociaż kwestię tę podnosił Althusser, podobną myśl można znaleźć w *Psychologii mas wobec faszyzmu* Wilhelma Reicha²⁷, a nawet, jak wskazuje Slavoj Žižek²⁸, jeszcze wcześniej – w *Myślach* Pascala, takie podejście wydaje się szczególnie

24 P.P. Pasolini *Ulicznicy*, przeł. K. Skórska, Oficyna, Łódź 2021.

25 P.P. Pasolini *Włóczykij* [film], Arco Film, Włochy 1961.

26 L. Althusser *W imię Marksa*, przeł. M. Herer, Wydawnictwo KP, Warszawa 2009, s. 269.

27 W. Reich *Psychologia mas wobec faszyzmu*, przeł. E. Drzazgowska, M. Abraham-Diefenbach, Aletheia, Warszawa 2009.

28 S. Žižek *Wzniosły obiekt ideologii*, przeł. J. Bator, P. Dybel, Wydawnictwo UW, Wrocław 2001, s. 52-55.

adekwatne w analizie kultury późnego kapitalizmu. Towary, które zdominowały przestrzeń otaczającą człowieka, przestały być ważne jako rzeczy same w sobie, czyli produkty zyskujące uznanie ze względu na jakość czy solidność. Mamy tu raczej do czynienia z czymś, co moglibyśmy określić jako liturgię towaru. W większej mierze ważne są ze względu na krążące wokół nich sensy. Te z kolei wpływają na ideologiczne ukształtowanie podmiotu:

Tymczasem istota Marksowskiej analizy polega na tym, że to nie podmioty wierzą, ale rzeczy (towary) wierzą za nie. Wydaje się, jak gdyby wszystkie ich wierzenia, przesady i mistyfikacje metafizyczne, z pozoru przezwyciężone przez racjonalne, utylitarne podejście, zostały ucieleśnione w „społecznych relacjach między rzeczami”. Podmioty te już nie wierzą, to same rzeczy wierzą za nie.²⁹

Fabrykacja iluzji nie odbywa się zatem w świadomości, lecz na poziomie samej rzeczywistości, a konkretniej – na poziomie *praxis*. Innymi słowy rzeczywistość, w której człowiek żyje – w pierwszej instancji formowana przez kapitalistyczne infrastruktury, kształtuje ideologię zwracającego się ku niej podmiotu.

Rewolucja prawicowa

Kto jednak nie chce mówić o kapitalizmie, powinien także milczeć o faszyzmie.

Max Horkheimer³⁰

Przyjrzyjmy się bliżej sposobowi, w jaki Pasolini opisuje dialektyczny wymiar przemian społecznych, które przechodziły ówczesne Włochy. Zdaniem włoskiego autora całą problematykę otwiera pojęcie postępu i jego błędne określenie. Pasolini ma tutaj na myśli przemiany obyczajowe, na przykład te związane z wolnością seksualną. Podejrzliwie traktował permissywizm, uważając go za coś skażonego logiką konsumpcjonizmu. Atmosfera podobnych przemian w społeczeństwie często staje się zarzewiem konfliktu politycznego, co zwykle prowadzi do polaryzacji. Warto przyrzeć się temu, jak Pasolini rekonstruuje dialektykę fasadowej gry liberalnych przeobrażeń.

²⁹ Tamże, s. 49.

³⁰ M. Horkheimer *Żydzi i Europa*, w: *Szkoła frankfurcka*, t. 2, cz. 1, przeł. J. Łoziński, Kolegium Otryckie, Warszawa 1987, s. 281.

Według Pasoliniego konflikt, który pozornie wygląda jak starcie sił liberalnych z konserwatywnymi, w rzeczywistości jest czymś, co jednoczy obydwie strony konfliktu pod względem działań na rzecz kapitalistycznego rozwoju. Obydwie siły Pasolini rozpoznaje jako reakcyjne i wzajemnie dopełniające się dzięki różnym sposobom działania. Strona liberalna, koncentrująca się na konfrontacji z zastanym porządkiem i dekonstruowaniu starych instytucji społecznych, takich jak Kościół czy praktyki kulturowe klasy ludowej, ukazuje je jako zdezaktualizowane, którym nie przysługuje miejsce w dzisiejszym świecie. Druga strona reakcji jest konserwatywna. Swoje działania skupia wokół delegitymizacji postulatów liberalnych, tym samym wywołując urojenie interpretacyjne, jakoby konserwatyści mieli być czymś przeciwstawiającym się siłom niszczącym tradycyjne fundamenty społeczne. W rzeczywistości, zdaniem Pasoliniego, ich celem nie jest hamowanie liberalizacji, ale wywołanie backlashu skierowanego na siły dążące do prawdziwej emancypacji, a więc niechęci do robotników i intelektualistów stojących po ich stronie. Obydwie strony reakcji, liberalna i konserwatywna, są przedmiotem władzy kapitału i instrumentem służącym zwiększaniu kulturowego obszaru panowania infrastruktury. Jak pisze Pasolini: „Ta prawicowa rewolucja, która zniszczyła przede wszystkim samą prawicę, dokonała się w oparciu o fakty, pragmatycznie”³¹. Owym czystym pragmatyzmem, dezaktualizującym dawne ideologie czy tradycje, są: „cywilizacja technologiczna”, uleganie logice rozwoju infrastruktury późnego kapitalizmu i jego szerokie oddziaływanie na kulturę.

Inną konsekwencją takiej organizacji społeczeństwa jest załamanie psychoanalitycznego modelu afektów. Według Sigmunda Freuda kultura opiera się na represjach, które wywołują wszelakie sublimacje³². Mechanizm ten umożliwia tworzenie symbolicznego porządku. Jak zauważył Walter Siti³³, społeczeństwo konsumpcyjne, kierujące się permissywnością, ze względu na swój nieograniczony potencjał do towarowego zaspokajania rozkoszy miało doprowadzić, zdaniem Pasoliniego, do załamania

31 P.P. Pasolini *Po ludobójstwie*, s. 248.

32 Z. Freud *Kultura jako źródło cierpień*, przeł. J. Prokopiuk, KiW, Warszawa 1967.

33 Zdaniem Waltera Sitego wątek ten można odnaleźć w powieści Pasoliniego zatytułowanej *Petrolia*. W tym samym artykule autor wskazuje na podobieństwa między twórczością Pasoliniego i Jeana Baudrillarda, co zaczyna się wyłaniać także w opisanym wyżej wątku dotyczącym porządku symbolicznego, W. Siti *Pasolini's Second Victory*, w: *Pier Paolo Pasolini. Contemporary Perspectives*, ed. by P. Rumble, B. Testa, University of Toronto Press, Toronto 1994, s. 56-58.

dotychczasowego modelu kultury opartej na represji. Reżyser Salò pisze: „to właśnie prawdziwa nowa władza, która nie chce już, żeby płatali jej się między nogami tacy ojcowie. I ta właśnie władza nie chce już, aby dzieci przejmowały tego typu zwierzające dziedzictwo”³⁴. W interpretacji Pasoliniego zniesiona represja umożliwiała kanalizację libidinalnej nadwyżki. To z kolei miałyby prowadzić do stłumienia bądź całkowitego usunięcia zdolności transcendowania, rozumianej jako zdolność do wychodzenia poza własne usytuowanie zarówno w znaczeniu politycznym, jak i metafizycznym. W późnym kapitalizmie człowiek realizujący swoje popędy jest podmiotem zreifikowanym, zakorzenionym w rzeczywistości społecznej w sposób uniemożliwiający jakiegokolwiek wyjście poza domenę produkcji i konsumpcji. Zdaniem Pasoliniego mechanizm ten miałyby nie tylko sparaliżować krytykę społeczną, lecz także uniemożliwić wszelkie zmiany prowadzące do prawdziwego postępu. Aby lepiej zrozumieć perspektywę Pasoliniego, warto przyrzeć się koncepcji zawartej w jednym z późnych pism Herberta Marcusego.

W *Die Permanenz der Kunst/The Aesthetic Dimension* niemiecki filozof przedstawia wizję, która w dużej mierze pokrywa się z wyobrażeniami Pasoliniego na temat kultury przechodzącej w regres. Marcuse zarzuca marksizmowi zbyt instrumentalne rozumienie ideologii, skutkujące jałowymi koncepcjami estetycznymi. Wskazuje też na to, że wulgarno-marksistowskie rozumienie kultury pozbawia ją znaczenia politycznego, za jedyną płaszczyznę kształtującą wszystkie dziedziny ludzkiego życia uznaje bowiem bazę materialną. W takim układzie sztuka jest czymś całkowicie zmarginalizowanym. Czymś dającym się zredukować do projekcji przekonań burżuazyjnego poety, żyjącego „fanaberiami” dostarczanych mu przez system kapitalistyczny. Przedstawiciel szkoły frankfurckiej twierdzi, że nawet najbardziej eskapistyczne i „dekadencjne” dzieła mają wymiar polityczny dzięki transcendentnemu wymiarowi sztuki. Nawet jeśli nie obierają za swój przedmiot rzeczywistości politycznej, a za swój cel – wykazania irracjonalności systemu społecznego i jego zwalczania, to jednak często przyczyniają się do postępu:

Polityczny potencjał sztuki leży jedynie w jej wymiarze estetycznym. Jej związek z *praxis* jest nieubłaganie pośredni, zapośredniczony i frustrujący. Im bardziej bezpośrednio polityczne jest dzieło sztuki, tym bardziej

34 P.P. Pasolini, *Po ludobójstwie*, s. 251.

zmniejsza się siła efektu obcości i radykalnego, transcendentnego celu zmiany. W tym znaczeniu poezja Baudelaire'a i Rimbauda ma dużo więcej subwersywnego potencjału niż dydaktyczne sztuki Brechta.³⁵

Należy zaznaczyć, że Marcuse wyciąga takie wnioski przede wszystkim na podstawie literatury, i to nie współczesnej, ale raczej tej z XIX- i XX-wiecznego modernizmu. Szczególnie istotna jest kwestia relacji między odbiorcą a tak rozumianą kulturą. Aby lepiej to wyjaśnić, autor *Człowieka jednowymiarowego* przytacza ujęcie ideologii autorstwa Fryderyka Engelsa, wedle którego prowadzi ona do dewaluacji podmiotu jako *ego cogito*, a więc czymś, co zaprzecza jego racjonalnemu charakterowi. Chodzi tu oczywiście o znaczenie typowe dla filozofii nowożytności, a nie przyjmowane we współczesnych teoriach ideologii. W ujęciu Engelsa ideologia ogranicza refleksyjność podmiotu, jego emocje i wyobraźnię, a następnie zastępuje je świadomością klasową. Sztuka jest dla Marcusego czymś, co rozwija te obszary podmiotu, które w innym wypadku przez działanie ideologii ulegają atrofii. Pasolini miał podobne wyobrażenia o sztuce. Opierał swoje dramaty na inspirowanej grecką tragedią barokowej formule *autos sacramentales*. Polega ona na długich wypowiedziach bohaterów, wyrażających ich indywidualność, odmienność i nieprzystosowanie³⁶. Podejście do sztuki jest więc w przypadku obu myślicieli podobne, zasadza się na refleksyjności. Sztuka uruchamia proces dialektyzacji podmiotu, odsłania przed nim prawdę o sobie i o rzeczywistości, w jakiej funkcjonuje.

Łączy się to także z tym, jak Pasolini interpretuje nowy, powojenny faszyzm. Nie jest on represją otwarcie wymierzoną w podmiot. Nowy faszyzm i rewolucja prawicowa to raczej *slow violence* uderzająca w duchowość podmiotu, swoista wojna kulturowa polegająca na odbieraniu tożsamości i zastępowaniu jej masową jednolitością, której nie należy mylić z równością. Jest ona również procesem pozbawiania podmiotu jego zakorzenienia metafizycznego:

Przeciętny człowiek czasów Leopardiego mógł jeszcze uwewnętrznić naturę i człowieczeństwo w idealnej czystości obiektywnie w nich zawartej;

35 H. Marcuse *The Aesthetic Dimension. Toward a Critique of Marxist Aesthetics*, przeł. autor, Beacon Press, Boston 1978, s. XIII.

36 P.W. Ryś *Pasolini prossimo nostro? Od „włoskiej” akulturacji do „polskich” rewizji*, „Pamiętnik Literacki” 2016 nr 3, s. 237.

dzisiejszy przeciętny człowiek może uwewnętrznić fiata seicento albo lodówkę czy też weekend w Ostii.³⁷

Późny kapitalizm nakazuje współczesnemu podmiotowi potwierdzać samego siebie w ramach logiki fetyszyzmu towarowego. Nie tylko w procesie sprzedawania swojej pracy, tak jak było w klasycznym kapitalizmie, lecz także w rejestrze wewnętrznym. Rzeczywistość późnego kapitalizmu za sprawą nowych technologii może być bardziej wszechobecna. Tym samym może mocniej podporządkowywać sobie struktury podmiotu. Zasięg oddziaływania kapitalistycznych infrastruktur tłumi skłonność do refleksji przez prymitywny konsumpcjonizm. Działanie przedwojennego faszyzmu nie zdołało gruntownie przeobrazić tradycji i obyczajów. Po jego upadku wszystko wróciło do starego porządku w zasadzie z dnia na dzień:

Na próżno władza „totalitarna” wciąż ponawiała swoje próby narzucenia pewnych zachowań: świadomość nie była w to uwikłana. „Wzory” faszystowskie były tylko maskami, które zakładało się i zdejmowało. Kiedy faszyzm faszystowski upadł, wszystko wróciło do poprzedniego stanu.³⁸

Siła nowego faszyzmu prowadzi do nieodwracalnych zmian. Analizy wykazujące, że faszyzm był konsekwencją rozwoju kapitalistycznego bądź czymś, co idzie z nim w parze, nie stanowiły wówczas nowego. Podobne wnioski wyciągali przedstawiciele szkoły frankfurckiej, a w szczególności Friedrich Pollock³⁹. Pasoliniego odróżnia traktowanie przemocy jako komponentu reprodukcji ekonomicznej. Przemoc ta zasadza się zarówno na przymusowej asymilacji kulturowej klas ludowych, spychanych w drobnomieszczańskie ramy, jak i na absolutnym panowaniu kapitalistycznej logiki. Nie tylko narzuca ona ograniczenia dyskursywne, ale jest też w stanie panować nad każdym obszarem ludzkiego życia. Nie byłoby to możliwe bez rozwoju technologii i tworzonych dzięki nim infrastruktur:

Tymczasem, za plecami wszystkich, „prawdziwa” tradycja humanistyczna (a nie ta fałszywa, głoszona przez ministrów, akademie, sądy i szkoły)

37 P.P. Pasolini *Po ludobójstwie*, s. 251.

38 Tamże, s. 260.

39 F. Pollock *Kapitalizm państwowy*, w: *Szkoła frankfurcka*, t. 1, przeł. J. Łoziński, Kolegium Otryckie, Warszawa 1985.

niszczona jest przez kulturę masową i przez nowy stosunek, jaki technologia – poprzez doczesną już perspektywę – ustanowiła między produktem a konsumpcją.⁴⁰

Nie można powiedzieć, by teoria faszyzmu tkwiła w ostatnich latach w impasie. Niemniej trudno pozbyć się wrażenia, że większość prób ujmowania tego zjawiska ulega rozproszeniu. Z tego powodu zbyt zawężył się obszar jego funkcjonowania w przestrzeni społecznej. Dotyczy to między innymi poststrukturalistycznej teorii Klaus Theweleita, w której faszyzm został określony jako czynnik oddziałujący w procesie dyscyplinowania ludzkiego ciała⁴¹. Podobnie sytuacja ma się w wypadku Enza Traversa, proponującego, by posługiwać się terminem „postfaszyzm”. Ma to na celu ukazanie dystynkcji między zinstytucjonalizowanym faszyzmem przedwojennym a jego współczesną wersją, która nadal nie została skryształizowana⁴². Tymczasem brakuje perspektyw wskazujących na strukturalną relację między kapitalizmem a faszyzmem. Obranie takiego kierunku może być wzbogacone dzięki inspiracji koncepcją Pasoliniego, wedle której faszyzm jest opresją w stosunkach społecznych, zakorzenioną w sposobie organizacji reprodukcji ekonomicznej.

Zakończenie

Jak starałem się wykazać, badanie zjawiska późnego kapitalizmu powinno być dialektycznym *b r i k o l a ż e m*, poszukującym powiązań między różnymi składnikami rzeczywistości społecznej. W mojej interpretacji Pasoliniego zaproponowałem, by myślenie o późnym kapitalizmie skupić wokół pojęć infrastruktur, ideologii, prawicowej rewolucji i faszyzmu.

Kwestia infrastruktur pojawia się w dyskursie kulturologicznym już od czasów II wojny światowej. Za sprawą nieustannego rozwoju i coraz większej roli w reorganizowaniu świata nadal pozostaje punktem, wokół którego można skupić badania nad rzeczywistością społeczną. Emanacje technologii i techniki pozostają jednym z centralnych punktów doświadczenia późnej nowoczesności. Chociaż Pasolini nie proponuje żadnego wyjaśnienia tego

40 P.P. Pasolini *Po ludobójstwie*, s. 248.

41 K. Theweleit *Męskie fantazje*, przeł. M. Falkowski, M. Herer, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016.

42 E. Traverso *Nowe oblicza faszyzmu. Rozmowy z Régisem Meyranem*, przeł. Z.M. Kowalewski, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2020, s. 9-35.

pojęcia, znaczące jest już jego stałe pojawianie się, w sposób czyniący infrastrukturę lejtmotywem jego twórczości eseistycznej. Stworzenie bardziej zdyscyplinowanej teorii infrastruktur może się przyczynić do wzbogacenia humanistyki i nauk społecznych o oryginalne narzędzie interpretacyjne.

Współcześnie trudno wyobrazić sobie uprawianie teorii krytycznej bez badania ideologii. Myślenie o późnym kapitalizmie nie może się obejść bez podobnej analizy. Staralem się przedstawić interpretacje teorii Althussera i Žižka jako koherentne względem późnokapitalistycznej rzeczywistości, tj. świata zdominowanego przez oszałamiający obrót towarami i pogłębioną fetyszyzację, mających wielki wpływ na kształtowanie ponowoczesnego życia.

Pojęcie prawicowej rewolucji może odżyć za sprawą współczesnej biurokracji i technokratyzmu, nieustannie zajmujących hegemoniczną pozycję w kształtowaniu wyobrażeń na temat politycznego konsensusu. Przykładów jest mnóstwo, od trwającej kilkanaście lat strategii konsolidowania Unii Europejskiej po kryzysie finansowym w 2008 roku, aż po przeprowadzaną obecnie reformę szkolnictwa wyższego w Polsce. Kwestia faszyzmu wygląda analogicznie, stanowi bowiem obok populizmu jeden z największych problemów współczesnej polityki.

Należy bliżej przyjrzeć się relacjom łączącym kwestię infrastruktur, reprodukcji ekonomicznej i materialnego wymiaru ideologii. Trzeba dalej przełamywać ideę sztywno rozumianej bazy i nadstruktur, i zamiast tego dostrzegać przenikanie się obydwu sfer, a więc kłaść nacisk na bardziej symetryczne pojmowanie kwestii ich wzajemnego warunkowania się.

Nakazuje to także, by zadać pytanie o rolę badań nad rzeczywistością społeczną – w jaki sposób mogą się one przyczynić do zastopowania galopującej degradacji planety i sfery politycznej? Pociąga to za sobą pytanie o status humanistyki i nauk społecznych w odniesieniu do tych zagadnień. Problemy naszych czasów mogą być celniej ujmowane za pomocą szerszej perspektywy. Dobrą strategią może być zatem szukanie sposobów na większe sprzężenie poszczególnych dyscyplin naukowych. Niepokojący kierunek, w jakim zmierza świat, powinien nastroić nas sceptycznie względem *status quo*. Rolą nauki jest zadawanie fundamentalnych pytań, także takich, które kwestionują sposób, w jaki zorganizowana jest rzeczywistość społeczna.

Aktualność koncepcji Pasoliniego może nie tylko pomóc w lepszym rozumieniu naszej rzeczywistości. Do nas należy ostateczny wybór, czy pozostaniemy jedynie na poziomie interpretowania, czy też zdecydujemy się na przełamanie apokaliptycznego impasu typowego dla późnej twórczości Pasoliniego i podejmiemy działanie.

Abstract

Mikołaj Piotr Bojnarowicz

UNIVERSITY OF WARSAW

Fascism, Infrastructures, and Right-Wing Revolution: Late Capitalism in Pasolini's Texts

The article analyzes late capitalism as a historical reality by dialectically searching for connections between various components of social reality. The proposed strategy of studying late capitalism was inspired Pier Paolo Pasolini's essays, which stemmed from four figures: ideology, infrastructures, right-wing revolution, and fascism.

Keywords

ideology, late capitalism, Pier Paolo Pasolini, fascism